

Partnerstwo na rzecz zrównoważonego rozwoju w nowym okresie programowania — szanse i zagrożenia

Agnieszka Rzeńca

Uniwersytet Łódzki

Streszczenie

Nowe wyzwania stojące przed samorządem terytorialnym w zakresie gospodarki zasobooszczędnej i niskoemisyjnej obligują władze lokalne do podejmowania wielu nowych inicjatyw na rzecz sprawnego zarządzania terytorium i sterowania procesami jego rozwoju. Kluczowe staje się budowanie i wzmocnianie partnerstwa instytucjonalnego oraz pozyskanie aktywnych i różnorodnych uczestników procesów rozwojowych jednostek terytorialnych dla realizacji zakładanych celów. Okres programowania 2014–2020 stwarza realne szanse na budowanie rzeczywistego partnerstwa w zakresie zrównoważonego rozwoju, szczególnie w obszarach funkcjonalnych jakimi są obszary metropolitalne. Nowym instrumentem polityki rozwoju dedykowanym tym obszarom są Zintegrowane Inwestycje Terytorialne (ZIT). Celem artykułu jest identyfikacja uwarunkowań budowania partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju w nowym okresie programowania oraz szans i zagrożeń. Studium przypadku stanowi Łódzki Obszar Metropolitalny.

Słowa kluczowe: partnerstwo, planowanie zintegrowane, zrównoważony rozwój, obszar metropolitalny, Zintegrowane Inwestycje Terytorialne

Wstęp

Paradygmat rozwoju trwałego i zrównoważonego zaakceptowany przez naukowców jak i polityków rozwijany na gruncie teoretycznym nie znalazł dotychczas rzeczywistego odzwierciedlenia w praktyce społeczno-gospodarczej. Mimo wdrażanych rozwiązań pogłębiają się dysproporcje w dostępności do dóbr środowiskowych i w ich jakości. Konieczne jest zatem poszukiwanie nowych metod i instrumentów realizacji polityki ochrony środowiska zintegrowanej z polityką rozwoju, wychodzących naprzeciw współczesnym uwarunkowaniom zasobooszczędnego gospodarowania, bezpieczeństwa energetycznego oraz inteligentnego rozwoju. Dynamiczne zmiany powinny mobilizować i obligować władze lokalne do podejmowania wielu inicjatyw na rzecz sprawnego zarządzania terytorium i sterowania procesami jego rozwoju w sposób aktywny, gdyż nowe wyzwania zmieniły zakres i przedmiot polityki, która obejmuje m.in.:

- holistyczne podejście do zasobów i potencjału terytoriów w kontekście efektywnego i oszczędnego gospodarowania;
- wdrażanie ekoinnovazione w różnych obszarach działalności podmiotów publicznych jak i prywatnych, przede wszystkim w zakresie niskoemisyjnych i energooszczędnych technik i metod;
- szeroką współpracę, której motywem przewodnim będzie pozyskanie aktywnych i różnorodnych uczestników procesów rozwojowych oraz tworzenie płaszczyzn do współdziałania i wymiany doświadczeń (Rzeńca 2015).

Wyraźne uznanie i określenie szczególnej pozycji samorządów lokalnych i regionalnych jako ważnych aktorów w polityce UE na rzecz rozwoju zostało wskazane w opinii Komitetu Regionów pt. „Wzmocnienie pozycji samorządów lokalnych w krajach partnerskich w celu poprawy zarządzania i zwiększenia skuteczności w dziedzinie rozwoju”.¹ Z tej perspektywy kluczowe wydają się być

1. Zob. Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów. COM/2013/0280 final.

powiązania i współzależności zachodzące pomiędzy jednostkami terytorialnymi (podejście terytorialno-funkcjonalne) oraz całościowe wielotematyczne (wieloelementowe) działania integrujące sferę społeczną, gospodarczą, przestrzenną (podejście międzysektorowe). Furmankiewicz analizując problematykę form współpracy samorządów terytorialnych z punktu widzenia powiązań funkcjonalno-przestrzennych wskazuje samorząd jako głównego aktora sieci organizacyjnej, którą tworzą dwu- lub wielostronne relacje mające miejsce w ramach współpracy zarówno formalnej, jak i nieformalnej. W efekcie rola władz lokalnych nie ogranicza się do administrowania terenem, ale dotyczy organizowania, usprawniania i uspołecznienia rozwoju. Polega na koordynacji teź współpracy w ramach organizacji sieciowej (Furmankiewicz 2002, s. 10).

Celem artykułu jest zatem identyfikacja uwarunkowań budowania partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju w nowym okresie programowania 2014–2020 oraz określenie szans i zagrożeń. Studium przypadku stanowi Łódzki Obszar Metropolitalny.

1. Uwarunkowania budowania partnerstwa w okresie programowania 2014–2020

Punktem wyjścia dla projektowania polityki rozwoju w nowym okresie programowania jest terytorium, które nie jest utożsamiane z granicami administracyjnymi, a które jest pochodną potencjałów i potrzeb oraz definiowane jest przez społeczność oraz funkcjonujące w tej społeczności podmioty i instytucje powiązane wzajemnymi relacjami, będące wartością i źródłem zmian (Pietrzyk 2000, s. 27). Mówi się zatem o terytorializacji polityki rozwoju. W podejściu tym uwaga koncentruje się na terytorium (przestrzeni) o specyficznym potencjale i zasobach (kapitał terytorialny), które jest mocno powiązane wewnątrz sieciami, relacjami, współzależnościami. Terytorium definiowane jest przez jego obiekty materialne i wartości niematerialne (historię i tradycję, wiedzę), społeczność (jej aktywność i współuczestnictwo, poczucie tożsamości, przynależność do grupy, zaufanie) i instytucje oraz zachodzące procesy (Jewtuchowicz 2005). W określeniu terytorium decydująca jest „bliskość” jego elementów, siła i zakres relacji oraz charakter procesów. Przedmiotem polityki jest zatem obszar funkcjonalny, o specyficznym (indywidualnym) kapitale, charakteryzujący się odrębnością względem otoczenia, którego dynamika zmian zależy od optymalnego wykorzystania kapitału terytorialnego wspólnie tworzonego poprzez relacje sieciowe (tab. 1).

Podejście terytorialne wymusza reorientację podejścia do procesu planowania rozwoju. W efekcie planowanie rozwoju na poziomie lokalnym i regionalnym określane mianem zintegrowanego planowania rozwoju, mocno eksponuje konieczność współdziałania i budowania partnerstwa, w ujęciu podmiotowym i przedmiotowym (Nowakowska 2015). Idea integracji podsystemów (obszarów) polityki rozwoju wiąże się, czy można wręcz powiedzieć wyrasta z koncepcji rozwoju zrównoważonego i została zapisana m.in. w Karcie Lipskiej (rok 2007). Jest również odpowiedzią na dychotomie aktualnego systemu planowania sektorowego oraz wyraźny rozdźwięk między planowaniem gospodarczym a przestrzennym wynikający ze sprzeczności procedowania i realizacji, który pogłębia się na skutek niespójnych metod i złożoności analizowanych procesów (Markowski 2015, s. 14–15).

Istotnym narzędziem planowania zintegrowanego, które oddaje charakter tego modelu planowania są projekty zintegrowane, tworzone dla stymulowania rozwoju lokalnego. Głównymi celami projektów zintegrowanych jest:

- kształtowanie spójnych i zintegrowanych systemów społeczno-gospodarczo-przestrzennych;
- wydobycie i wzmacnianie wspólnego, unikalnego i specyficznego potencjału rozwojowego terytorium;
- eliminacja wspólnych barier i problemów rozwojowych, występujących w wielu jednostkach samorządowych;
- kompleksowe i wielopłaszczyznowe podejście do formułowania celów strateg. i operacyjnych;
- inicjowanie, stymulowanie i wzmacnianie partnerstwa na rzecz realizacji wspólnych celów i działań.

Dla poprawy skuteczności i efektywności działań zarządzania rozwojem na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym w nowym okresie programowania zaproponowano paletę nowych narzędzi (tab. 1.). Mimo różnego charakteru i zakresu oddziaływania bazują one na idei współpracy

Tab. 1. Kluczowe uwarunkowania budowania partnerstwa w nowym okresie programowania 2014–2020

Podejście terytorialne do procesów rozwoju — terytorializacja rozwoju	<ul style="list-style-type: none"> • terytorium określane jest przez pryzmat relacji i powiązań, ich zasięg, trwałość, charakter • rozumienie terytorium nie jest identyfikowane przez pryzmat podziałów administracyjnych • terytorium definiowane z perspektywy: geograficznej, relacyjnej oraz instytucjonalnej
Zintegrowane planowanie rozwoju	<ul style="list-style-type: none"> • bazuje na podejściu terytorialno-funkcjonalnym i międzysektorowym w kształtowaniu procesów rozwoju • eksponuje konieczność współdziałania i budowania partnerstwa • promuje tworzenie projektów zintegrowanych
Instrumenty służące poprawie efektywności wydatkowania funduszy unijnych	<ul style="list-style-type: none"> • kontrakt terytorialny • rozwój terytorialny kierowany przez społeczność • zintegrowane inwestycje terytorialne • krajowe i regionalne fora terytorialne • krajowe i regionalne obserwatoria terytorialne

i koordynacji działań oraz angażują różnorodne podmioty. Dla obszarów funkcjonalnych kluczową rolę odgrywać będą Zintegrowane Inwestycje Terytorialne (ZIT), które zdecydowanie opierają się na oddolnej inicjatywie lokalnych środowiska oraz wymagają zinstytucjonalizowanej formy partnerstwa (np. stowarzyszenia, związku międzygminnego) i przygotowania wspólnej Strategii ZIT.²

Zintegrowane Inwestycje Terytorialne mają:

- być odpowiedzią na potrzeby terytoriów, zidentyfikowane i wyartykułowane przez środowiska lokalne;
- być narzędziem służącym budowaniu i wzmocnieniu partnerstwa jednostek samorządu terytorialnego (JST), szczególnie miast i obszarów powiązanych z nimi funkcjonalnie (miasto i samorządy znajdujące się w jego oddziaływaniu);
- sprzyjać zacieśnianiu powiązań wewnątrzmetropolitalnych, poprzez integrację przedmiotową (tematyczną) i podmiotową podejmowanych działań;
- promować zintegrowane podejścia do projektowania polityki rozwoju;
- przyczynić się do poprawy wykorzystania środków strukturalnych na określonych obszarach oraz zachęcić do korzystania ze środków z różnych funduszy.³

2. Nowy wymiar polityki zrównoważonego rozwoju

W czasach współczesnych szczególnego znaczenia nabiera znane motto „myśl globalnie, działaj lokalnie”, gdyż nadaje wymiar terytorialny procesom zasobooszczędnego gospodarowania i uzasadnia terytorialną płaszczyznę dla praw konstytuujących trwałe i zrównoważony rozwój jednostki terytorialnej. Wyzwaniem dla współczesnych procesów rozwoju terytoriów staje się: w wymiarze ekonomicznym – zasoboszczędna i efektywna gospodarka; w wymiarze przyrodniczym — spójny i różnorodny system przyrodniczy; w wymiarze społecznym — dobrobyt i ograniczanie dysproporcji w dostępie do świadczeń ekosystemów; w wymiarze instytucjonalnym — partycypacyjne i dobre zarządzanie (Rzeńca 2015).

Redefinicja celów i priorytetów ochrony środowiska w nowym okresie programowania, które wychodzą znacznie poza obszar tradycyjnie rozumianej polityki ekologicznej, wymusza integrację działań zarówno w wymiarze przedmiotowym jak i podmiotowym. Wyzwaniem dla władz lokalnych jest bowiem:

2. Zob. Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie. Dokument przyjęty przez radę ministrów dnia 13 lipca 2010 r. Warszawa, 13 lipca 2010, [@:] https://www.mir.gov.pl/media/3337/KSRR_13_07_2010.pdf.

3. Zob. Programowanie perspektywy finansowej na lata 2014–2020. Umowa Partnerstwa. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, październik 2013, [@:] <http://www.npf.rpo.lubelskie.pl/widget/file/get/1386938217878322.pdf/Projekt%2BUmowy%2BPartnerstwa%2B%2528Pa%25C5%25BAdziennik%2B2013%2529/>.

- zmniejszenie emisyjności gospodarki poprzez:
 - zwiększenie efektywności energetycznej gospodarki,
 - zwiększenie poziomu produkcji energii ze źródeł odnawialnych,
 - obniżenie emisji generowanych przez transport w aglomeracjach miejskich;
- poprawa zdolności adaptacji do zmian klimatu poprzez:
 - zmniejszenie wrażliwości obszarów sektorów wrażliwych na zmiany klimatu,
 - rozwój systemów zarządzania zagrożeniami,
- ochrona środowiska naturalnego i wspieranie efektywności wykorzystania zasobów naturalnych i kulturowych poprzez:
 - zwiększenie efektywności wykorzystania zasobów,
 - zmniejszenie presji na środowisko.

Pożądane są zatem inicjatywy i działania partnerskie, które pozwolą osiągnąć synergię efektów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych, a których celem będzie zarówno ograniczenie wykorzystania zasobów (w tym także energii, wody i surowców mineralnych) jak i zmniejszenie negatywnych oddziaływań na środowisko m.in. poprzez postrzeganie odpadów jako źródła zasobów, wspieranie zwiększania efektywności energetycznej i pozyskiwanie energii z niskoemisyjnych źródeł z maksymalnym wykorzystaniem lokalnej bazy surowcowej oraz rozwój niskoemisyjnego i zrównoważonego transportu, promowanie transportu zbiorowego i publicznego, a także intermodalnego. Z perspektywy kosztów funkcjonowania miasta istotne są również kwestie planowania przestrzennego i inwestycji infrastrukturalnych z uwzględnieniem konieczności adaptacji do zmian klimatu, a także ochrony środowiska i oszczędności zasobów, co z kolei sprowadza się także do ograniczania zjawiska „rozlewania się miast” (*urban spraw*).⁴

Mimo, iż o kompleksowym podejściu mówi się od czasu narodzin koncepcji rozwoju zrównoważonego, dopiero teraz istnieją realne szanse na jego wdrożenie. Zdecydowane znacznie ma wyeksponowanie warunków i kluczowych celów zrównoważonego rozwoju przez pryzmat kluczowych współczesnych problemów globalnych i nadanie im charakteru terytorialnego. Równie ważne jest wyraźne powiązanie problematyki środowiska z ekonomią i społeczeństwem poprzez pryzmat efektywności i oszczędności oraz poprawy jakości życia. Koncentracja uwagi na obszarach funkcjonalnych zwiększa szanse na integrację i intensyfikację działań szczególnie w kontekście działań adaptacyjnych i mitygacyjnych do zmian klimatu oraz rozwoju transportu zrównoważonego etc. Nowe instrumentarium wymuszające współpracę i szersze spojrzenie na problematykę środowiskową, stwarza realne szanse na osiąganie pozytywnych efektów. Szczególną rolę przypisuje się Zintegrowanym Inwestycjom Terytorialnym, które mogą służyć koncentracji działań na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów miejskich.

3. Partnerstwo w Łódzkim Obszarze Metropolitalnym

Specyfiką współpracy w obrębie systemów osadniczych — obszarów metropolitalnych jest jej terytorialne umiejscowienie, tzn. relacja o takim charakterze zachodzi pomiędzy podmiotami o konkretnej lokalizacji przestrzennej (np. instytucjami samorządowymi, komercyjnymi, zbiorowościami terytorialnymi, grupami interesu, itd.) (Wójcik 2014, s. 141). Miejskie obszary funkcjonalne ze względu na istniejące uwarunkowania historyczne, cechy przestrzeni i powiązania, wspólne problemy oraz zbieżne cele predystynowane są do inicjowania współpracy. Obszary te ze względu na koncentrację ludności oraz różnorodne formy jej aktywności narażone są na ciągłą presję w efekcie wymagającą szczególnej uwagi. Stają się zatem ważną płaszczyzną budowania wielopodmiotowego partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju.

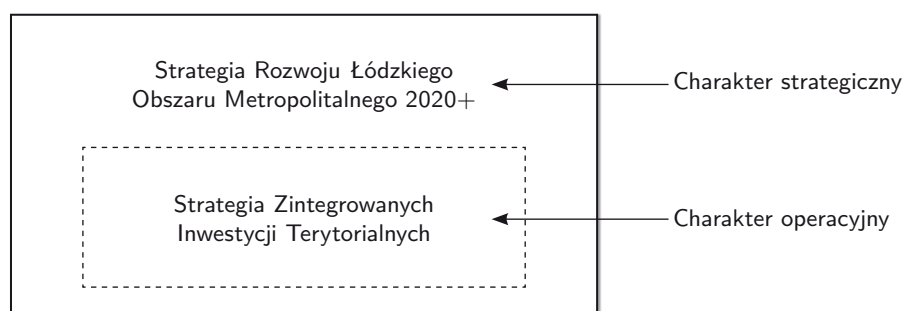
Łódzki Obszar Metropolitalny (ŁOM) to obszar o bardzo złożonej strukturze społeczno-gospodarczej i przestrzennej. W jego obrębie istnieją obok siebie miasta o różnej wielkości (12 ośrodków miejskich), zurbanizowane obszary wiejskie oraz typowe tereny rolnicze. Łączna liczba mieszkańców sięga 1,1 mln. W kształtowaniu związków wewnątrzmetropolitalnych dotychczas niewielką rolę odgrywały powiązania instytucjonalne i relacje pomiędzy poszczególnymi jednostkami terytorialnymi.

4. Zob. Programowanie perspektywy..., dz. cyt., s. 106.

Dostrzegany jest zdecydowanie niski poziom współpracy jednostek samorządu terytorialnego (JST).⁵ Poza organizacją transportu zbiorowego na części obszaru ŁOM, niewiele jest przykładów ponadgminnej współpracy, wspólnych przedsięwzięć inwestycyjnych bądź organizacyjnych. Niemniej jednak zdecydowanym liderem i najważniejszym spoiwem dla zachodzących relacji przestrzennych jest największy ośrodek miejski ŁOM — Łódź. Skala powiązań z tym miastem jest jednocześnie wyznacznikiem integralności poszczególnych gmin w ramach obszaru metropolitalnego.⁶

Zdecydowanym impulsem do nadrobienia zaległości we współpracy i czynnikiem mobilizacji okazał się nowy okres programowania i warunki pozyskiwania środków finansowych. Proces budowania partnerstwa formalnie został zapoczątkowany w 2012 r. W 2014 r. powołano Stowarzyszenie Łódzki Obszar Metropolitalny, które aktualnie liczy 31 członków. Głównymi celami Stowarzyszenia Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego jest m.in. wspieranie idei samorządu terytorialnego oraz obrona wspólnych interesów członków Stowarzyszenia, sprzyjanie rozwojowi współpracy i integracji jednostek samorządu terytorialnego Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego oraz promowanie partnerskiego modelu współpracy i kształtowanie wspólnej polityki stowarzyszonych jednostek samorządu terytorialnego. Zdecydowany akcent położony jest na integrację środowiska lokalnego i wspólne projektowanie kompleksowych czy komplementarnych działań.

Efektom nawiązanej współpracy było opracowanie i przyjęcie Strategii Rozwoju Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego 2020+, która ma charakter dualny, bowiem jej integralną częścią jest Strategia Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych (ZIT). Strategia Rozwoju Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego 2020+ pełni funkcję ogólnej Strategii Rozwoju ŁOM oraz operacyjnej Strategii ZIT. Z jednej strony, opracowanie Strategii ZIT umożliwia wykorzystanie środków UE przeznaczonych na Zintegrowane Inwestycje Terytorialne. Z drugiej natomiast strony, przygotowanie Strategii ŁOM gwarantuje umiejscowienie Strategii ZIT w pełnym, kompleksowym kontekście aktualnej sytuacji i pożądanym kierunków rozwoju ŁOM (rys. 1).⁷

Rys. 1. Charakter Strategii Rozwoju Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego 2020+

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Strategia Rozwoju Łódzkiego..., dz. cyt.

Określone w Strategii cele strategiczne wyraźnie korespondują z potrzebami ŁOM i wyzwaniem rozwoju zrównoważonego i dotyczą: rewitalizacji obszarów zdegradowanych na rzecz budowy przyjaznych i bezpiecznych przestrzeni, sprzyjających włączeniu społecznemu i podniesieniu aktywności gospodarczej, budowie zintegrowanego i zrównoważonego systemu transportu metropolitalnego, rozwojowi gospodarki zasobooszczędnej i niskoemisyjnej oraz ochrony środowiska przyrodniczego, rozwojowi nowoczesnego kapitału ludzkiego i społecznego oraz silnego informacyjnego społeczeństwa obywatelskiego, wzmacnianiu funkcji metropolitalnych i spójności obszaru metropolitalnego. Zidentyfikowane i antycypowane wspólnie potrzeby mieszkańców gmin ŁOM stanowią podstawę projektów zintegrowanych.

5. Zob. Strategia Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego 2020+. Część I. Diagnoza strategiczna. Łódź, styczeń 2014, [@:] <http://www.uml.lodz.pl/get.php?id=10323> oraz Studium rozwoju Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego. [@:] <http://bppwl.lodzkie.pl/categories/3682>.

6. Zob. Strategia Łódzkiego..., dz. cyt., s. 133.

7. Tamże, s. 5.

Zakończenie

Wielopłaszczyznowe cele polityki unijnej w nowym okresie programowania wymagają sprawnego i skutecznego zarządzania terytorium. Kluczem do sukcesu mają być partnerstwa, szczególnie w obszarach funkcjonalnych, których celem jest intensyfikacja działań prorozwojowych w kontekście wykorzystania potencjałów (atutów) terytoriów oraz eliminowania barier. Pozwolą one na dopasowanie interwencji do potrzeb terytoriów oraz zwiększenie efektywności wydatkowanych funduszy. Zidentyfikowane warunki budowaniu partnerstw na rzecz zrównoważonego, stwarzają szansę na m.in.:

- integrację działań w zakresie zrównoważonego rozwoju poprzez projekty kompleksowe — zintegrowane tematycznie i przestrzennie — kooperację samorządów w kluczowych obszarach w obecnym okresie programowania;
- integrację nie tylko procesu planistycznego, ale i decyzyjnego (realizacja Zintegrowanych Inwestycji Terytorialnych);
- podejmowanie tematów/problemów, które dotychczas były pomijane lub realizowanych w niewielkim zakresie ze względu na wysokie koszty;
- przełamywanie barier rozwoju, czy rozwiązywanie aktualnych bieżących problemów.

Partnerstwa będą rzeczywistym sprawdzianem dla samorządów lokalnych, jak również będą wskazywać na poziom rozwoju kapitału społecznego i zaufania. Charakter i zakres współdziałania może być mocno zróżnicowany, ze względu na uwarunkowania społeczne i instytucjonalne czy kontekst historycznym. Wyzwaniem będzie również pokonywanie barier instytucjonalnych i organizacyjnych. W efekcie jako zagrożenia budowania partnerstwa można wskazać m.in.:

- konserwatywne nastawienie władz lokalnych wynikające z dotychczasowych form i metod działania w opartych o istniejące struktury administracji publicznej i system organizacji pracy; postawy zachowawcze pomiotów polityki lokalnej, brak skłonności do zmiany reorientacji spojrzenia na proces planowania rozwoju;
- kondycję finansową gmin i jej zróżnicowanie, co uniemożliwi lub ograniczy aktywne współdziałanie;
- incydentalne i jednostkowe działania skoncentrowane wyłącznie na pozyskaniu środków, tj. partnerstwo „czasowe”, czy też umowne na potrzeby wybiórczych projektów/zadań nie będące rzeczywistym współdziałaniem.

Mimo, iż obecnie partnerstwa motywowane są czynnikami ekonomicznymi o ich powodzeniu i przetrwaniu nie można rozstrzygać. Nawiązane partnerstwa nawet niedoskonałe są polem zdobywania doświadczeń samorządów i podnoszenia wiedzy w zakresie zwiększania skutecznego ich działań na przyszłość. Mają one mobilizować samorzady do współdziałania i służyć zdobywaniu doświadczeń. Partnerstwa aktualnie zawierane mogą być inspiracją dla kolejnych inicjatyw oraz mogą stymulować tworzenie się partnerstw JST.

Doświadczenia innych krajów wskazują, iż znacznie większe korzyści można osiągnąć w ramach partnerstwa, którego podstawę stanowią nie tylko środki finansowe, ale również zgodne współdziałanie i wzajemne zaufanie (Pęski 1999, s. 96). Kolejny okres programowania zapewne zweryfikuje zawarte partnerstwa i pokaże, które z nich będą kontynuowane również po 2020 roku, gdy Fundusze Europejskie nie będą dostępne już w takiej wysokości.

Literatura

- FURMANKIEWICZ M. (2002): *Funkcjonalno-przestrzenne sieci współpracy samorządów lokalnych*. „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1 (8), s. 5–24.
- JEWTOCHOWICZ A. (2005): *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- MARKOWSKI T. (2015): *Zintegrowane planowanie rozwoju — dylematy i wyzwania*. [w:] T. Kudłacz i P. Lityński (red.): *Gospodarowanie przestrzenią miast i regionów. Uwarunkowania i kierunki*, Studia/Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, t. 161, Warszawa, KPZK PAN.

- MARKOWSKI T. (2013): *Elastyczne i zintegrowane planowanie w obszarach funkcjonalnych — w stronę nowego podejścia do planowania przestrzennego*. Łódź, Katedra Zarządzania Miastem i Regionem, Uniwersytet Łódzki, (materiał niepublikowany).
- NOWAKOWSKA A. (2015): *Zintegrowane plany rozwoju — w stronę terytorialno-funkcjonalnego podejścia do rozwoju jednostki terytorialnej*. [w:] A. Nowakowska (red.): *Nowoczesne metody i narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- PĘSKI W. (1999): *Zarządzanie zrównoważonym rozwojem miast*. Warszawa, Arkady.
- PIETRZYK I. (2000): *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- RZEŃCA A. (2015): *Zasobooszczędne gospodarowanie w jednostkach terytorialnych*. [w:] A. Nowakowska (red.): *Nowoczesne metody i narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- WÓJCIK M. (2014): *Współpraca wiejsko-miejska w obszarze metropolitalnym. Studium przypadku Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*. [w:] M. Dej, K. Janas i O. Wolski (red.): *Współpraca miejsko-wiejska w Polsce. Uwarunkowania i potencjał*, Geographical Affaires, Kraków, Instytut Rozwoju Miast.